

Пачатковая школа Беларусі напярэдадні перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне: рэаліі стану і функцыянавання

А. І. АНДАРЛА,
дацэнт БДПУ імя М. Танка,
кандыдат педагагічных навук

Г. Ф. АНДАРЛА,
дацэнт БДПУ імя М. Танка,
кандыдат педагагічных навук

У артыкуле на аснове вывучэння архіўных матэрыялаў разглядаецца працэс адраджэння пачатковай школы на вызваленай тэрыторыі Беларусі ў пасляакупацыйныя гады. Аналізуюцца вынікі знішчэння і разбурэння школьнай гаспадаркі, праблемы, якія перашкаджалі аднаўленню сеткі пачатковых школ, іх матэрыяльная база, вучэбна-метадычнае і кадравое забеспячэнне, ахоп навучаннем дзяцей малодшага школьнага ўзросту. Характарызуюцца стан і асаблівасці арганізацыі працэсу навучання ў пачатковых школах краіны напярэдадні перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне.

Ключавыя словы: пачатковая адукацыя, школа, матэрыяльная база, вучэбны працэс, педагагічныя кадры.

Based on the study of archival materials, the article discusses the process of reviving an elementary school in the liberated territory of Belarus in the post-occupation years. The consequences of the destruction and reconstruction of the school economy, the problems that prevented the restoration of the network of primary schools, their material base, educational and methodological and staffing, and the enrollment of primary school children in school are analyzed. The state and features of the organization of the learning process in primary schools of the country on the eve of victory in World War II are characterized.

Keywords: elementary education, school, material base, educational process, teaching staff.

Сёлета спаўняецца 75 гадоў з дня пераможнага завяршэння Вялікай Айчыннай вайны — адной з найвялікшых катастроф у гісторыі чалавецтва. Гэты юбілей актуалізуе ўвагу навукоўцаў, грамадскасці да падзей, якія адбываліся ў жыцці нашай краіны пасля вызвалення яе тэрыторыі ад нацысцкіх акупантаў. Цалкам апраўданай з’яўляецца і цікавасць педагогаў да працэсу пасляакупацыйнага аднаўлення і стану адукацыі ў Беларусі напярэдадні Вялікай Перамогі, у прыватнасці сельскай пачатковай школы.

Школьная сістэма, што склалася і функцыянавала ў краіне ў даваенныя гады, уключала ў сябе тры тыпы агульнаадукацыйных школ:

- чатырохгадовую пачатковую;
- сямігадовую няпоўную сярэднюю;
- дзесяцігадовую сярэднюю.

На пачатку 1940/1941 навучальнага года ў Беларусі, тэрыторыя якой у 1939 г. пашырылася за кошт далучэння заходніх абласцей, працавалі 13 043 школы, з іх пачатковых — 9229, сямігадовых — 2841, сярэдніх — 973. Агульная колькасць навучэнцаў складала 1 826 129 чалавек, з іх 1 281 963 (70 %) з’яўляліся вучнямі пачатковых класаў [1, с. 184]. Як вынікае з гэтай статыстыкі, пачатковыя школы складалі пераважную большасць ад агульнай колькасці школ. Як правіла, пачатковыя школы функцыянавалі ў сельскай мясцовасці, дзе пражывала больш за 70 % насельніцтва Беларусі [2, с. 13—14].

Пасляакупацыйнае аднаўленне дзейнасці сельскіх пачатковых школ, як і школьнай адукацыі ў цэлым, пачалося адразу пасля вызвалення ўсходніх раёнаў краіны ў лістападзе 1943 г. Пазітыўную мабілізуючую ролю ў справе аднаўлення пачатковай школьнай адукацыі на вызваленай ад акупантаў частцы тэрыторыі Беларусі адыграла прынятая 1 студзеня 1944 г. сакрэтная пастанова СНК СССР і ЦК ВКП(б) “Аб бліжэйшых задачах Саўнаркама БССР і ЦК КП(б)Б”, якая абавязвала партыйна-савецкае кіраўніцтва краіны “аднавіць у 1944 г. у вызваленых раёнах сетку пачатковых і сярэдніх школ, ахапіць навучаннем усіх дзяцей школьнага ўзросту” [3, с. 37].

Трэба адзначыць, што названая пастанова не ў поўнай меры ўлічвала рэальны стан школьнай гаспадаркі ў вызваленых раёнах, а таксама магчымасці дзяржавы і мясцовых улад фінансава, матэрыяльна і кадрава забяспечыць яе аднаўленне.

За гады нямецкай акупацыі і ў выніку жорсткіх баёў, якія адбываліся на тэрыторыі БССР, сельскай пачатковай школе, як і школьнай адукацыі ў цэлым, быў нанесены значны матэрыяльны і кадравы ўрон. Большасць школьных будынкаў была поўнасцю знішчана або стала непрыдатнай для правядзення вучэбных заняткаў. Так, у Бягомльскім і Плешчаніцкім раёнах Мінскай вобласці, Лельчыцкім і Капаткевіцкім раёнах Палескай вобласці, Лёзненскім раёне Віцебскай вобласці нямецкія акупанты поўнасцю знішчылі ўсе школьныя будынкі [1, арк. 184]. У Палескай вобласці было разбурана і спалена 259 пачатковых школ, у Магілёўскай вобласці — 174. Астатнія значна пацярпелі; мэбля, вучэбнае абсталяванне, падручнікі былі знішчаны [4, арк. 48].

Акрамя матэрыяльнага, вайна і акупацыя нанеслі пачатковай школе краіны істотны кадравы ўрон. Каля 8000 настаўнікаў пачатковых класаў ваявалі на фронце і ў партызанскіх атрадах [5, арк. 297]. Многія з настаўнікаў, якія засталіся на акупаванай тэрыторыі, былі расстраляны, павешаны ці вывезены на прымусовую працу

ў Германію. Толькі ў адной Баранавіцкай вобласці ад рук фашыстаў загінулі 248 настаўнікаў, 83 вывезены ў Германію [5, арк. 12].

Падчас паступовага вызвалення тэрыторыі БССР ад захопнікаў органы кіравання адукацыяй на месцах пачыналі праводзіць ацэнку стану школьных будынкаў і інвентарызацыю іх маёмасці, пошук памяшканняў, прыдатных для размяшчэння пачатковых школ, арганізацыю іх рамонту, улік дзяцей малодшага школьнага ўзросту і настаўніцкіх кадраў.

Амаль усе ўцалелыя пачатковыя школы патрабавалі рамонт (устаноўка дзвярэй, акон, насціл падлог і інш.). Ва ўмовах вайны, адсутнасці дзяржаўных грашовых сродкаў адбудова, рамонт школьных будынкаў і прыстасаваных памяшканняў, мэблі, нарыхтоўка паліва, як правіла, клалася на плечы сельскага насельніцтва, настаўнікаў, вучняў і іх бацькоў. Напрыклад, настаўнікі і вучні Бельскай пачатковай школы Крычаўскага раёна Магілёўскай вобласці сумесна з жыхарамі сяла разабралі, перавезлі і аднавілі будынак школы [1, арк. 63].

Дзякуючы сумесным намаганням сельскіх выканаўчых саветаў, насельніцтва, бацькоўскай грамадскасці, настаўнікаў у 1943/1944 навучальным годзе ўдалося арганізаваць дзейнасць пачатковых школ у Палескай, Магілёўскай і Гомельскай абласцях. Трэба адзначыць, што большасць з іх працавалі ў часткова адрамантаваных або прыстасаваных памяшканнях, у сялянскіх хатах, а часам нават у зямлянках і бліндажах.

У Магілёўскай вобласці ў першым пасляакупацыйным навучальным годзе, калі было поўнасцю вызвалена толькі 8 раёнаў, аднавілі сваю дзейнасць 432 пачатковыя школы. З іх 168 праводзілі заняткі ў прыстасаваных памяшканнях. Усяго ў I—IV класах навучалася 42 030 вучняў. На жаль, 4463 чалавекі з ліку дзяцей малодшага школьнага ўзросту засталіся не ахопленымі вучобай [4, арк. 55].

У Гомельскай вобласці ў 1943/1944 навучальным годзе працавала 405 пачатковых школ. Агульная колькасць іх вучняў складала 53 359 чалавек. Не мелі магчымасці наведваць школу 5800 падлеткаў [4, арк. 63].

На канец навучальнага года ў Палескай вобласці ў 266 пачатковых школах, з якіх 93 размяшчаліся ў сялянскіх хатах і 27 — у зямлянках, навучаліся 28 824 чалавекі. Значная колькасць малодшых школьнікаў, як і ў іншых абласцях, засталася па-за школай [4, арк. 21].

Асноўнымі прычынамі ненаведвання заняткаў дзецьмі малодшага школьнага ўзросту з’яўляліся поўнасцю спаленыя вёскі, у якіх немагчыма было

знайсці памяшканні, прыдатныя для вучэбных заняткаў, адсутнасць у дзяцей зімовай вопраткі і абутку, інфекцыйныя захворванні.

Значнай перашкодай для адкрыцця сельскіх пачатковых школ у першы пасляакупацыйны год была адсутнасць педагогічных кадраў. У цэлым па краіне не хапала каля 5000 настаўнікаў [1, арк. 297]. З гэтай прычыны многія сельскія пачатковыя школы так і не змаглі аднавіць сваю дзейнасць. У тых жа, што функцыянавалі, большасць педагогаў не мелі не толькі адпаведнай кваліфікацыі, але нават і сярэдняй адукацыі. Так, у Гомельскай вобласці з 1692 працуючых настаўнікаў пачатковых класаў сярэдняй адукацыі не мелі 694, або 41 % [4, арк. 79].

Заняткі ў школах у першы пасляакупацыйны год праводзіліся ў выключна складаных умовах. Прыстасаваныя памяшканні, не гаворачы пра зямлянкі і бліндажы, як правіла, не адпавядалі элементарным санітарным патрабаванням. Яны мелі земляныя падлогі, дрэнна ацяпляліся і асвятляліся. Для арганізацыі вучэбных заняткаў не хапала нават прымітыўнай мэблі, пісьмовых прылад, падручнікаў, сшыткаў. Адзін буквар прыпадаў на 10—15 чалавек, падручнікаў было 2—3 на клас.

Паколькі пачатковыя школы аднаўлялі сваю дзейнасць па меры вызвалення тэрыторыі, то 1943/1944 навучальны год у іх пачаўся не ў верасні, а значна пазней. З гэтай прычыны ў многіх школах вучэбныя праграмы аказаліся не выкананы і было прынята рашэнне аб іх паўторным вывучэнні ў наступным навучальным годзе.

Нягледзячы на складаныя ўмовы ваеннага часу (работы па аднаўленні прамысловых аб'ектаў, сельскай гаспадаркі, транспарту, якія патрабавалі значных фінансавых, матэрыяльных і людскіх рэсурсаў), на вызваленай ад акупантаў тэрыторыі Беларусі да канца 1943/1944 навучальнага года ўдалося арганізаваць вучэбны працэс у 1146 пачатковых школах. Агульная колькасць навучэнцаў у іх складала 122 271 чалавек [1, арк. 312].

З мэтай актывізацыі працэсу пасляакупацыйнага аднаўлення школьнай адукацыі краіны Савет Народных Камісараў БССР і ЦК КП(б)Б 18 красавіка 1944 г. прынялі пастанову “Аб аднаўленні сеткі школ у вызваленых ад нямецкіх захопнікаў раёнах Беларускай ССР”. Гэты дакумент, па сутнасці, дубліраваў пастанову СНК СССР і ЦК ВКП(б) ад 1 студзеня 1944 г. у частцы асноўных мерапрыемстваў, накіраваных на аднаўленне дзейнасці школ у пасляакупацыйны перыяд. У прыватнасці, вызначаліся выключна сціслыя тэрміны аднаўлення работы школ у вызваленых

да лета 1944 г. рэгіёнах Беларусі і выпрацоўваліся напрамкі іх дзейнасці ў новым, 1944/1945 навучальным годзе. Мясцовыя саветы народных дэпутатаў і органы народнай адукацыі да пачатку 1944/1945 навучальнага года павінны былі правесці ўлік і ахапіць навучаннем усіх дзяцей школьнага ўзросту, аднавіць школьныя будынкі і памяшканні, падрыхтаваць вучэбныя планы, праграмы, забяспечыць школы мэбляй, абсталяваннем, падручнікамі, сшыткамі, палівам, арганізаваць пашыў вопраткі і абутку. Асабліва ўвага звярталася на забеспячэнне школ педагогічнымі кадрамі.

Згодна з пастановай, адной з прыярытэтных у аднаўленні школьнай адукацыі з’яўлялася задача значнага пашырэння сеткі пачатковых школ. З мэтай ахопу навучаннем дзяцей 8—13-гадовага ўзросту Народнаму камісарыяту асветы БССР было дазволена адкрываць пачатковыя школы пры наяўнасці 14—15 вучняў.

Пасля прыняцця названай пастановы выканкамы абласных Саветаў дэпутатаў працоўных і абласныя камітэты партыі прынялі ўласныя рашэнні, у адпаведнасці з якімі мясцовыя органы ўлады да пачатку 1944/1945 навучальнага года павінны былі завяршыць рамонт школьных памяшканняў, улік дзяцей школьнага ўзросту, укамплектаваць школы педагогічнымі кадрамі.

Каардынацыйнымі цэнтрамі, якія кіравалі работай ведамстваў, устаноў і працоўных калектываў у рэгіёнах у справе аднаўлення школьнай адукацыі, былі мясцовыя партыйныя органы. Пытанні, звязаныя з арганізацыяй дзейнасці школ, рэгулярна разглядаліся на раённых пленумах і бюро камітэтаў партыі і былі пад іх пастаянным кантролем. Непасрэдную работу па будаўніцтве і рамонце школ, ахопе дзяцей навучаннем узначальвалі і праводзілі сельскія выканаўчыя саветы. Як правіла, там, дзе іх кіраўнікі праяўлялі апэратыўнасць і дзелавітасць, рамонт прыстасаваных будынкаў і памяшканняў для пачатковых школ, выраб для іх мэблі, вучэбна-нагляднага абсталявання праводзіліся даволі паспяхова. Па ўсёй Беларусі арганізоўваліся суботнікі, нядзельнікі, дэкаднікі, у час якіх сельскія жыхары, настаўнікі, вучні рамантавалі школьныя памяшканні, выраблялі і аднаўлялі школьную мэблю, абсталяванне, нарыхтоўвалі і завозілі паліва. Звычайна такія мерапрыемствы ажыццяўляліся на добраахвотнай аснове, а партыйныя і дзяржаўныя органы толькі ініцыявалі іх.

Аднак не ўсе сельскія выканаўчыя саветы надавалі важнае значэнне аднаўленню пачатковых школ, не выкарыстоўваючы для гэтага ні

сваіх унутраных магчымасцей, ні нават выдзеленых дзяржавай грашовых сродкаў. Так, з-за безадказнасці і безгаспадарлівасці прадстаўнікоў мясцовых улад Лемешавіцкая і Тарпоўская пачатковыя школы Пінскага раёна працавалі ў наёмных, цесных, непрыстасаваных памяшканнях у той час, як у гэтых вёсках меліся дзяржаўныя будынкі школ, якія патрабавалі нескладанага рамонту [6, арк. 49]. У Ляхавіцкім раёне Баранавіцкай вобласці з 94,5 тыс. рублёў, выдзеленых на аднаўленне школ, з гэтай мэтай было выкарыстана толькі 16 тыс. А ў такіх раёнах, як Мірскі, Стаўбцоўскі, Карэліцкі, Івянецкі не было выкарыстана ні рубля [6, арк. 87].

Як сведчаць матэрыялы архіўных крыніц, падрыхтаваць школы да пачатку 1944/1945 навучальнага года, як таго патрабавалі пастановы, прынятыя рэспубліканскімі і абласнымі партыйна-савецкімі кіруючымі органамі, аказалася нерэальным. Будаўнічых матэрыялаў, рабочай сілы для ўзвядзення і рамонту школьных памяшканняў не хапала. З гэтай прычыны многія пачатковыя школы вымушаны былі пачаць навучальны год у наспех прыстасаваных памяшканнях, зямлянках і бліндажах. Марнымі аказаліся і спадзяванні на хуткае наладжванне выпуску падручнікаў і вырабу школьнай мэблі, абсталявання і пісьмовых прылад з-за адсутнасці адпаведнай вытворчай базы.

Згодна з праведзеным улікам, за парты 1 верасня павінны былі сесці 751 966 дзяцей малодшага школьнага ўзросту [1, арк. 339]. Аднак, як адзначалася ў пастанове Народнага камісарыята асветы БССР ад 13 снежня 1944 г. “Аб стане вучэбна-выхаваўчай работы ў пачатковых школах”, закон аб усеагульным навучанні ў поўнай меры не быў выкананы. Так, у Маладзечанскай вобласці засталіся неахопленымі навучаннем 6000, у Бабруйскай — 10 000 дзяцей малодшага школьнага ўзросту [1, арк. 104]. Падобнае становішча было і ў іншых абласцях.

Нягледзячы на ўсе намаганні, засталася нявырашанай і праблема з забеспячэннем пачатковых школ настаўнікамі. На 1 верасня ў краіне не хапала 4414 настаўнікаў пачатковых класаў [1, арк. 340]. З тых жа, якія былі ў наяўнасці, амаль палова не мела адпаведнай кваліфікацыі. Так, у Маладзечанскай вобласці з 1544 настаўнікаў пачатковых класаў 847 чалавек скончылі толькі 6—7 класаў, у лепшым выпадку — трохмесячныя педагогічныя курсы [1, арк. 103]. Асабліва складанае становішча з забеспячэннем пачатковых школ педагогамі было ў заходніх абласцях БССР.

Галоўнае, што ўдалося здзейсніць да пачатку 1944/1945 навучальнага года, — гэта сумеснымі намаганнямі органаў савецкай улады і грамадскасці адрамантаваць і аднавіць у вызваленых раёнах работу 8076 пачатковых школ, што склала 87 % ад іх даваеннай колькасці. Па стане на 1 верасня 1944 г. у пачатковых школах краіны навучалася 751 966 чалавек [1, арк. 340].

Да канца навучальнага года ў выніку арганізаванай органамі ўлады мэтанакіраванай работы па аднаўленні матэрыяльнай базы школьнай адукацыі ўдалося, галоўным чынам, за кошт выкарыстання добраахвотнай працы і ахвяраванняў насельніцтва, павялічыць агульную колькасць працуючых у Беларусі пачатковых школ да 8613 [1, арк. 63]. Аднак вырашыць у поўнай меры пастаўленыя задачы па аднаўленні і нармалізацыі работы пачатковых школ краіны не ўдалося. Не ўсе будынкі былі адрамантаваны, некаторыя школы, асабліва ў Полацкай і Віцебскай абласцях, працягвалі размяшчацца ў прыватных дамах і зямлянках [1, арк. 63]. Не хапала паліва, абсталявання, вучэбна-наглядных дапаможнікаў, падручнікаў, сшыткаў і інш. Зразумела, што ўсё гэта адмоўна ўплывала на якасць дзейнасці пачатковых школ. Пра гэта сведчаць вынікі праведзеных у канцы навучальнага года экзаменаў сярод вучняў IV класаў. Усяго па 11 абласцях краіны экзамены здавалі 94 807 вучняў. Паспяхова вытрымалі іх толькі 63 699, або 67 % ад агульнай колькасці навучэнцаў IV класа [1, арк. 69].

Гісторыка-педагагічны аналіз стану пачатковай адукацыі БССР перад пачаткам першага пасляваеннага навучальнага года дае магчымасць у поўнай меры ацаніць маштаб працы, праведзенай за 75 гадоў, якія аддзяляюць нас ад перамогаўнага 1945 г.

ЛІТАРАТУРА

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). — Ф. 4п. — Воп. 7. — Спр. 21.
2. Численность, состав и движение населения в Белорусской ССР : стат. материалы. — Минск, 1966. — С. 13—14.
3. Освобожденная Беларусь: док. и материалы : в 2 кн. Кн.1. : сент. 1943 — дек. 1944 / сост. В. И. Адамушко [и др.]. — Минск, 2004. — С. 34—39.
4. НАРБ. — Ф. 4п. — Воп. 7. — Спр. 29.
5. НАРБ. — Ф. 4п. — Воп. 7. — Спр. 32.
6. НАРБ. — Ф. 4п. — Воп. 7. — Спр. 28.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 19.03.2020 г.